

İNKİŞAFTAN İNHİTATA BİR TÜRK SULTANI ALAADDİN MUHAMMED HAREZMŞAH (1200-1220)

Mehmet Ali ÇAKMAK, Ercenk HAMARAT

Özet: Alaaddin Muhammed zamanında, Harezmsahlar Devleti'nde önemli olaylar yaşanmıştır. Bu olaylar onun iktidarının ilk yıllarında devletin hızla yükselmesini sağlamış ise de aynı sultanın iktidarının son yıllarında yaşanan olaylar bu defa devletin gücünün aynı hızla zayıflamasına yol açmıştır. Devletin yükselişinde askeri yapının, siyasi ve idari gücün, kazanılan zaferlerin ve genişleyen sınırların etkileri üzerinde durulmuştur. Harezmsah'ın iktidarının son yıllarında devlet bünyesinde yaşanan sarsıntıda etkili olan faktörler ise sultanın kişiliğinden kaynaklanan olumsuzluklar, Valide Sultan'ın iktidar ortağı gibi davranmasının sebep olduğu sıkıntılar, Hakimiyet altına alınan ülkelerin halklarıyla yönetim arasında gönül bağlarının kurulamaması, Halife ile yürütülen anlamsız güç mücadelesi ve nihayet Moğol saldırısı ihtimaline karşı akılcı bir siyasetin geliştirilememesi gibi sebeplerle izah edilmiştir. Dolayısıyla çalışmada, Alaaddin Muhammed'in hakimiyeti döneminde Harezmsahlar Devleti'nin yükselişi ve çöküşüne etki eden olayların ayrıntıları ortaya konarak yorumlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Harezmsahlar, Alaaddin Muhammed, Karahıtaylar, Gurlular, Halife Nasır, Terken Hatun.

From Rise to Collapse of a Turkish Sultan Aladdin Muhammad of Khorezmshah (1200-1220)

Abstract: In the time of Aladdin Muhammad, significant events were experienced in the Khorezmshah state. Although these events which were resulted in his first year is the power of the state to rise rapidly in the events of the last year in the same Sultan's power has led to the weakening of the power at the same speed of the state. The rise of the state focused on the effects of military structure, political and administrative power, victories and expanding borders. The factors which affect the vibrations experienced in the state within the last years of Khorezmshah of power; negativity stemming from the sultan's personality, the difficulties caused by the Valide Sultan's acting like a power partner, inability to establish the peace bond between the government of the people of the countries under Domination, pointless power struggle with the Caliph, and finally Mongol attacks against the possibility of a rational policy were explained by reasons such as failure to develop. Therefore, in the study, Aladdin Muhammad's rules during Khorezmshah are interpreted the details along with the events that affect the state of the rise and collapse.

Key words: Khorezmshah, Aladdin Muhammad, Karahıtays, Gurlus, Caliph Nasser, Terken Hatun.

Giriş

Harezmşahlar sülalesinin kurucusu Anûş-Tigin, Selçuklu komutanlarından Bilge-Tigin tarafından bugünkü Afganistan'ın Garcistan bölgesinden alınarak Selçuklu sarayına getirilmiş bir Türk memlüktü. Sarayda beceri ve kabiliyetiyle dikkat çekmeyi başardıktan sonra *Taştdâr*'lık görevine getirilmiş, hizmetinin karşılığı olarak kendisine Harezm vilayetinin gelirinden tahsisat ödenmeye başlanmıştı. Hatta ona bu vilayetin valiliği de verilmiş fakat saraydaki görevinden dolayı o işi vekil aracılığıyla yürütmüştü. Kendisi 1097 yılında ölünce Harezm vilayetinin valiliği görevi oğlu Kutbeddin Muhammed'e verilmiş, Muhammed (1097-1127) bu görevi Sultan Sencer'e samimi bir bağlılıkla 30 yıl sürdürmüştü. Muhammed'in ölümü üzerine Sultan Sencer, Harezm valiliğini oğlu Atsız'a verdi. Ancak Sultan Sencer ile Atsız'ın ilişkileri kısa bir süre sonra bozuldu.

Sultanla Atsız arasındaki ilişkiler; Sultan Sencer'in ilki 1138 yılında, ikincisi 1143 yılında ve üçüncüsü de 1147 yılında gerçekleşen Harezm seferlerine sebep olacak düşmanlığa dönüştü. 1138 seferi sırasında Sultan, Atsız'ı bölgeden çıkardıysa da onun çekilmesinden sonra Atsız yeniden vilayette hâkimiyetini kurdu (İbnü'l Esir, 1987, s. 67). Bütün bunlara rağmen, Sultan Sencer onu tamamen tasfiye etmeyi düşünmedi. Bunda Katvan başarısızlığı sonucunda Maverâünnehir'e yerleşen Karahıtayların oluşturduğu tehdidin yanında doğudan ve kuzeyden gelebilecek başka tehlikelere karşı, Atsız idaresindeki Harezm'in lüzumuna olan inancı rol oynamış olmalıdır. Bu rekabet Selçuklu Devleti'nde 1153 yılında yaşanan Oğuz İsyanı ile Sultan Sencer'in Oğuzlara esir düşmesi sürecinde yerini göstermelik bir nezakete bıraktı. Sultanın Oğuz beylerinin elinden tamamen kurtulduğu 1156 yılında, Atsız öldü; yerine yine Sencer'in onayıyla Atsız'ın oğlu İl Arslan Harezm vilayetine vali tayin edildi (İbnü'l Esir, 1987, s. 179).

İl Arslan (1156-1172), Harezm vilayetine vali olduktan kısa bir süre sonra Sultan Sencer 9 Mayıs 1157 tarihinde öldü. Selçuklu ülkesinde meydana çıkan otorite boşluğuna rağmen Harezmşah İl Arslan, kendi ülkesinde sağlam bir siyasi zemine sahipti. Babasının istiklal uğruna yıllarca metbuu ile yaşadığı mücadelelere rağmen elde edemediği gaye, Sultan Sencer'in ölümünden sonra aslında kendiliğinden gerçekleşmiş gibiydi. Batıda İran ülkesinde giderek artan siyasi kudretinin yanında, doğuda Maverâünnehir bölgesinde Karlukların uğradığı baskılar sonucu kendine ulaşan şikâyetlerden dolayı o bölgeye 1158 yılında bir sefer düzenleyecek kuvvete sahip olması çok önemliydi. Zira Maverâünnehir'de Karahıtaylara karşı Karluklara destek veriyse de bu uzun ömürlü olmadı. Bir süre sonra üzerine gelen Karahıtay kuvvetlerine yenildi. Bu mağlubiyetin hüznü içinde kendi merkezi Gürganc'a döndükten bir müddet sonra 1172 yılında öldü. İl Arslan'ın ölümünden sonra Gürganc'da bulunan dul eşi ile küçük oğlu Sultanşah iş birliği yaparak Sultanşah'ın Harezmşahlığını ilan

etmişlerdi. Fakat Cend valisi olan büyük oğlu Alaaddin Tekiş bu iradeyi tanımayacağını ilan ederek Harezms̄ahlar hanedanında bir taht kavgası başlatmıştır.

Alaaddin Tekiş (1173-1200), girdiği iktidar mücadelesinde üstünlük sağlamak için Maverünnehir'deki Karahıtaylardan sağladığı kuvvetlerle kardeşi ve annesini Gürganc'dan çıkararak Harezms̄ah tahtına oturmayı başardı. Sonra kardeşinin Horasan'da mahallî bir hâkim olan Müeyyed Ayaba'dan aldığı destekle üzerine gelen kuvvetleri hezimete uğrattı. Ama bir süre sonra Karahıtaylarla arası açıldı. Bunlara karşı Kıpçaklardan geniş destek temin etti; hatta Kıpçak kuvvetleri Harezms̄ah ordusunun omurgasını oluşturdu (Köprülü, 1943, ss. 235-239). Tekiş bu kuvvetlerle takviyeli ordusuyla 1182 yılında Maverünnehir'e girerek Buhara şehrini ele geçirdi. Tekiş, 1185 yılından itibaren batıda Horasan işleriyle de işğal etmeye başladı. Evvela 1187 yılı itibariyle Nişabur'a girerek sükûneti sağladı. Sıkıntılı zamanlarında kendisine karşı harekete geçen kardeşiyle de bir mutabakata vardıktan sonra Tûs yakınlarındaki Râdekân koruluğunda büyük otağının önünde kurduğu saltanat tahtına Temmuz 1189'da oturdu (Kafesoğlu, 1992, s. 112). Tekiş, 1190 yılından itibaren, Serahs üzerine yürüyerek batı istikâmetinde daha yoğun bir şekilde meşgul olmaya başladı. Kardeşi Sultans̄ah'ın 1193'te ölümünden sonra (El-Bündârî, 1943, ss. 269-271) Tekiş'i iktidarının başından beri uğraştıran en önemli gaileden kurtuldu. Harezms̄ah, kardeşinin ölüm haberini aldıktan sonra batıya İran içlerine doğru ilerleyişini sürdürdü. Rey şehrinde karşılaştığı Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul, Harezms̄ah'ın müttefiki Kutluğ İnanç tarafından elde edilerek 25 Mart 1194'te katledildi (Râvendî, 1957, s. 341). Buradan Hemedan'a geçerek Irak Selçuklu tahtına oturdu ve kendisine sunulan biatları kabul etti. Halife Nasır ile anlaşmanın kolay olmayacağını daha ilk temasta anladı (Çakmak, 2007, ss. 44-46). Bu başarıların ardından kendisi ihtimal ki doğudaki bazı olaylar yüzünden Harezms̄ah'e döndüğünde, büyük emirlerden Kutluğ İnanç-Mayacık rekabeti ile Halife Nasır'ın sebep olduğu fesad yüzünden iki defa daha Horasan üzerine sefer düzenlemek zorunda kalacaktır. Bu seferleri ile hem halifeye hâkimiyetini kabul ettirecek hem de emirler arasındaki rekabete son vererek yöre halkının güvenini sağlamak suretiyle bütün Horasan'a ve Irak-ı Acem'e hâkim olacaktır. Batıdaki bu mühim meşgaleden fırsat bulduğu Harezms̄ah Tekiş, ülkesinin doğusunda cereyan eden olaylarla da uğraşmıştır. Ömrünün son döneminde Mülahide diye bilinen İsmaililerle mücadele etmeye başlamış, onların Alamut'tan sonra en müstahkem kalesi olarak bilinen Kahire kalesini, dört aylık muhasaranın ardından almıştır. Sonra mülhidlerle mücadeleye devam ederken hastalanmış ve 4 Temmuz 1200 tarihinde öldümüştür (Kafesoğlu, 1992, s. 146).

Harezşah Alaaddin Muhammed'in Başarıları ve Harezşahlar Devleti'nin İnkişafı

Alaaddin Muhammed (1200-1220), babasının ölüm haberini Turşiz muhasarasındayken aldı. 100 bin dinar karşılığında muhasarayı kaldırarak hemen Harezm'e döndü ve devlet ileri gelenlerinin düzenlediği geleneksel törenle 3 Ağustos 1200'de tahta oturdu (Cüveyni, 1998, s. 37). Büyük dedesinin adından dolayı Kutbeddin olan ön adı, bu törenden sonra Alaaddin oldu.

Alaaddin Muhammed babasından; bağımsızlığı sağlanmış, askerî kudretini devlet hizmetine aldığı kuzeydeki Kanklı-Kıpçak unsurlarla takviye etmiş, Maverâünnehir'de gücünü hissettirmiş, Horasan ve Irak-ı Acem'de Irak Selçuklu sultanlığına son vermeyi ve Bağdat Abbasi halifesine de siyasi hâkimiyetini kabul ettirmeyi başarmış güçlü bir devlet yapısı devralmıştı. Aslında bütün bu gelişmelere bakarak, bu çalışmanın perspektifini oluşturan ana temalardan biri olan "inkişaf" cihetinden mesele ele alındığında, Harezşahlar Devleti'nin daha Tekiş zamanında inkişaf sürecine girdiği söylenebilir. Ancak "inkişaf" kavramı umumiyetle güç bakımından devletin zirve noktasına işaret eden bir kavram olduğundan, Harezşahlar Devleti'nin bütün siyasi serüveni göz önünde bulundurulduğunda bu noktanın Alaaddin Muhammed zamanında elde edildiği görülür. Bu değerlendirmeden hareketle, devletlerin siyasi serüveninde oldukça kısa bir zaman dilimi olarak görülen 20 yıllık Alaaddin Muhammed döneminde, Harezşahlar Devleti bünyesinde evvele inkişafı sağlayan ve hemen ardından da inhitata etki eden devletin içindeki ve dışındaki olayları ana hatlarıyla izah etmeden meseleyi anlamak mümkün olmayacaktır.

Gur Sultanlığı ile Mücadelesi

Gelişmeyi etkileyen nedenleri Gurlulara karşı üstünlük ve bugünkü Afganistan topraklarının ilhaki, Horasan-İran-Irak-ı Acem ve Azerbaycan'da otoritenin sağlanması, Karahıtaylara karşı zafer ve Maverâünnehir'in ilhaki, Umman Denizi'ne kadar olan yerlerin zaptı gibi kısa zamanda elde edilen askerî başarılar şeklinde sıralamak mümkündür.

Alaaddin Muhammed, İktidarının ilk günlerinden itibaren hanedan mensuplarıyla uğraşmak zorunda kaldı. Merkezde sükûneti sağladıktan sonra İsfahan'daki kardeşi Tacüddin Ali Şah'ı huzura çağırarak onu Nişabur merkezli Horasan'ın idaresiyle görevlendirdi. Tekiş'in ölümü ve Ali Şah'ın İsfahan'dan bu şekilde ayrılması daha batıdaki Irak-ı Acem'de karışıklığın artmasına sebep oldu. Bölgedeki mahallî hâkimlerden Atabey Ebu Bekr, İsfahan'ı elde ederek Hemedan'ı Özbek'e verirken Gökçe adlı komutan ise Rey ve havalisine hâkim olduktan sonra, askerî bakımdan diğerlerinden daha güçlü olduğunun farkına

vararak sultan, atabey yahut şah otoritesi tanımayacağını ilan etmişti¹. Bu gerçeği gören Atabey kısa bir süre sonra Azerbaycan taraflarına çekilince Gökçe'nin kudreti daha da arttı ve bu sahada Harezıışah adına büyük bir otorite boşluğu doğdu.

Harezıışah Muhammed için tehdit derecesinde tehlikeli bir başka hadise yeğeni Hindu Han meselesiydi. Bu mesele aynı zamanda Harezıışah'ın Gur sultanlığı ile mücadelesinin görünürdeki sebebini teşkil etti. Hindu Han, daha dedesi Tekiş sağ iken Horasan valisi ve veliahd olan babası Nasırüddin Melikşah öldüğünde (1197) Merv'de bazı karışıklıkların çıkmasına sebep olmuş, vezir Sadreddin Mesud Herevi tarafından bölgede sknet sağlanınca Harezm'e gönderilmiş, bu olayların ardından amcası Muhammed Horasan valisi tayin edilmişti (Cüveyni, 1998, s. 31). Dedesinin ölümü üzerine amcası Harezıışah olunca Merv şehrine çekilerek ona karşı askerî hazırlığa girişti. Fakat amcasının üzerine gönderdiği kuvvetler karşında tutunamayacağını anlayınca Harezıışahların rakibi olan Gur sultanlığına iltica ederek onlardan yardım istemiş, Horasan topraklarına hâkim olduğu takdirde Gurlulara tabi olmayı ve adlarına hutbe okutmayı vadetmişti (İbnü'l Esir, 1987, ss. 133-134). Gur sultanı Gıyasüddin, Hindu Han'ı memnuniyetle kabul etti. Bu vesileyle Horasan ve İnan topraklarına hâkimiyet konusunda Harezıışahlara karşı besledikleri rekabette üstünlük sağlamayı umuyordu. Merv'in kolaylıkla elde edilmesi bu umudu kamçılıdı. Kardeşi şihabeddin ile birlikte, fillerle desteklenen büyük bir ordu tertip ederek Talekan'dan hareket ettiler. Evvela kumandanı Çakır'ın teslim olmasına rağmen direnmeye çalışan Merv'i alarak Hindu Han'a verdi. Böylece Hindu Han'ın hakkını koruyor gözükerek gerçek amacını gizlemeye çalışıyordu. Sonra Serahs, Ebiverd ve Nesa'yı alarak yoluna devam ediyordu. Tus şehri direndi ise de üç günlük bir mücadelenin ardından teslim oldu. Böylece sıra Horasan'ın merkezi Nişabur'a gelmiş ve şehir Gur ordusunca 1201 Nisan'ı başında kuşatılmış, merkezden destek alamayınca da Gurluların eline geçti. Gıyasüddin; şehir ve bölge halkının nefretine sebebiyet verecek davranışlara izin vermedi, Ali şah ve diğer Harezm idarecilerini Herat'a gönderdi, şehrini idaresini Ziyaüddin Muhammed'e verip, tamamen ele geçirdiği Horasan'dan ayrılarak Herat'a döndü. Kardeşi şihabddin ise Khistan bölgesindeki İsmaililerle bir müddet daha mücadele ettikten sonra bölgeden ayrıldı (Czcâni, 1343, ss. 359-360).

¹ "Padişahlık Selçukoğullarından Tuğrul ile Sencer'de durmuş değildir ve onlara kalmadı ve felek Harezıışahı yeryüzüne getirdi. Hükümdarlık İldenizlerde de kalmazsa bunda şaşacak bir şey yoktur. Eğer kılıç zoruyla elimde tuttuğum nân'ı (mecazen ekmeği-nimeti, aslen sahip olduğu toprakları) bana bırakırlarsa ne âlâ, istediğim de budur... Belki tanrı benim için bir külah, taç dikip hazırlamıştır" sözleri Gökçe'nin otorite tanımaz niyetini gösterir niteliktedir bk. (Er-Ravendi, 1957, ss. 369-370).

Harezşah Muhammed, kendi merkezinde işlerini yoluna koyduktan sonra Cüveyni'nin ifadesiyle “öfkeli bir arslan ve etrafa korku salan bir şimşek gibi” güçlü bir orduyla Horasan'a doğru hareket etti (Eylül 1201)². Şadyah'ı muhasara ederek aldı. Buradan hareketle önce Merv üzerine yürüdü, Hindu Han amcasına karşı duramayarak koruyucusu Gur sultanına doğru yola çıktı. Harezşah Serahs'ı da almak istedi fakat muhasara uzayınca burada bir miktar kuvvet bırakarak Merv üzerinden Harezm'e döndü. 1202 Temmuzunda doğrudan Gur hâkimiyetindeki Herat üzerine yürümeyi tercih etti. Gur sultanlığı şehrin müdafaası için her türlü tedbiri almıştı. 40 gün sürdüğü anlaşılan muhasara sürecinde iki taraf arasında hatırı sayılır kayıplara rağmen netice elde edilemedi. Hatta Harezşah'ın buradaki meşgalesinden istifade ile Gurluların Horasan üzerine asker sevk etmeye kalkıştıkları anlaşılınca Harezşah Muhammed, Merv ve Serahs üzerinden Harezm'e döndü (Kafesoğlu, 1992, s. 155).

Gur sultanı Gıyaseddin'in ölümünden sonra Harezşah-Gurlu mücadelesi yeni bir safhaya evrildi. Gurlular üzerine askerî harekât için mevcut şartları uygun bulan Harezşah Merv üzerine kuvvet sevk etti. Bu kuvvetler Gurlu komutan İbn Çurbek'i öldürdüğü gibi bölgede kontrolü sağlamayı da başarmıştı. Gelişmeleri değerlendiren Harezşah, Gurluların Horasan yolunu tamamen kesmek üzere kuvvetli bir orduyla Herat üzerine yürüdü (Ocak, 1204). Yeni Gurlu hükümdarı Şihabeddin Lahor taraflarındaki olaylarla meşgul olduğundan Herat için kâfi derecede takviye şansına sahip değildi. Vaziyeti bilen Herat hâkimi Alp Gazi, Harezşah'ın huzuruna varmayı, bir miktar para ödemeyi ve Horasan topraklarına gerçekleşen tecavüzlerden tamamen vazgeçmeyi kabul etti. Ancak bu durum iki taraf arasındaki mücadeleyi bitirmeye yetmedi. Yapılan anlaşma nihayet bir şehir hâkiminin taahhüdüydü, o da kısa bir süre sonra ölmüştü. Gur sultanı Şihabeddin, ülkesinin güneyinde sükûneti sağladıktan sonra kuvvetli bir orduyla doğrudan Harezşah'ın toprakları üzerine yürüdü (Eylül, 1204). Merv önlerindeki Harezşah, ondan evvel Harezm'e dönerek müdafaa için tedbir almaya çalıştı. İki ordu arasında Ceyhun nehrinin aşağısından itibaren gerçekleşen muharebeler³ ve verilen ağır kayıplar Şihabeddin'in bir buçuk ay kadar sonra Harezşahın payıtahtı Gürgânc'ı

² Kafesoğlu, öncelikle Cüveyni'ye (c. II, 1998, s. 38) atfen Harezşah'ın Gur sultanına evvela mütevazı bir mektup yazarak Horasan'ın iadesini istediğini fakat bir netice alamadığını, bundan sonra harekete geçerken ise daha mütehakkim, mütehakkir ve hatta mütehaffif bir üslupla yeni bir mektup gönderdiğini belirtir. Fakat bu eserin Mürsel Öztürk tarafından yapılan Türkçe çevirisinde bu mektuplara rastlanmamıştır bk. (Kafesoğlu, 1992, s. 151).

³ Ceyhun'un kanallarından biri olduğuna işaret edilen Karasu mevkiinde çetin muharebelerin vuku bulunduğu, bu muharebelerde he iki tarafın da çok miktarda kayıp verdiği, Harezşah'ın buralarda tutunamayarak Gürganc'a kadar çekildiği ifade edilmektedir bk. (İbnü'l Esir, 1987, s. 155).

muhasara etmesini engelleyemedi. Kaynaklardan Őehir halkının saldırgan karşısında tam bir kader birliği yaparak dūřmanı def etmek için her Őeyini ortaya koyduğu anlaşılıyor. Őzellikle İmam Őihabeddin Hivekİ adlı din adamının vaaz ve telkinleri bu etkili Őehir mūdafaasının oluşmasında bař etken olmuştu (Cūveyni, 1998, s. 42). Harezmsah'ın annesi Terken Hatun'un Őehrin mūdafaası konusunda dūřmanı yanılarak korkutacak bir tedbir uyguladığı ise dikkate değer başka bir ayrıntı olarak gōr÷lmektedir (Barthold, 1990, ss. 372-373). Ancak Harezmsah'ı muzaffer, Gur sultanını ise perişan bir hāde geri çekilmek zorunda bırakan asıl amil, Harezmsah'ın yardım isteği üzerine tam zamanında yetişen Tayangu komutasındaki Karahıtay kuvvetleri ile Semerkand Karahanlı Beyi Sultan Osman'ın kuvvetleriydi. Gū dengesinin aleyhine bozulduğunu anlayan Őihabeddin, geceleyn ağırlıklarını bırakarak hızla geri çekilmek zorunda kaldı. Harezmsah kaçan Gurluları Hezāresb'e kadar takip etti, onlara pek çok zayıat verdirdi, sayısız ganimetle Gūrgānc'a geri dōnd÷. Takibe devam eden Karahıtay kuvvetleri Gurlulara daha pek çok zayıat verdirdi

Őihabeddin, Harezmsah karşısında uğradığı bu başarısızlıktan sonra ÷lkesinde hassas dengeler kurarak nispi bir sūkūnet sağlamış ise de aslında idare ettiği Gur sultanlığında işler bir daha dūzelmeyecek Őekilde karışmıştı. Bu karışıklıklar ÷zerine zafiyetinin farkında olan Őihabeddin, Harezmsah Muhammed tarafından gōnderilen heyetle gōr÷şerek Herat hariç Horasan'ın Harezmsah'a bağlanmasını kabul ve hatta istendiği zaman yardımcı kuvvet gōndermeyi dahi taahhūt etti⁴. Őihabeddin, Harezmsah'la muharebesinde pek b÷y÷k maddi kayıplara uğramıştı. Bu kayıpların bir kısmını telafi etmek ve yeniden toparlanmayı sağlamak ÷zere Hindistan ÷zerine bir sefer dūzenlemiř ve başarılı sonuçlar da almıştı. Fakat Lahor civarında çadırında istirahat hālindeyken, ya intikamcı Hintliler yahut İsmaili fedailerini tarafından dūzenlenen suikast sonucu hanerlenerek katledildi (Mart, 1206)⁵. Bundan sonra Gur ÷lkesinde Gıyaseddin'in ođlu Mahmud tahta oturdu ise de ÷lke büt÷nl÷đünü koruyamadı. Bu durum Harezmsah Muhammed'in kısa bir s÷re içinde Gur topraklarının b÷y÷k bir kısmına hākim olarak y÷kselmesine vesile olmuştur.

⁴ Aslında her iki İslam sultanın arasındaki bu mūcadele Harezmsah Muhammed lehine sonuçlanmakla birlikte, bōlgede gū dengesini bakımından Karahıtayların durumu İslam ahali ve siyasilere bakımından b÷y÷k bir tehlike hāline gelmişti (Cūveyni, c. II, 1998, s. 44). Bunu her iki sultan da gōrm÷ř ve bundan sonra ortak tehlike karşısında tedbir almayı kararlaştırmışlardı bk. (M. Ali akmak, 2002, ss. 890-891).

⁵ Cūveyni suikastilerin Hintli olduğunu ve olayın Ceyhun sahilinde yaşandığını, sultanın çadırının nehir kenarında olduğunu ve korumaların bu cihete gerekli tedbiri almadıklarını yazar (Cūveyni, II, 1998, s. 45); Cūzcani ise Lahor yakınlarında vuku bulduğunu (Cūzcāni, 1343, s. 369 vd.) yazar. Olayın Hint seferinden dōn÷ř sırasında yaşandığı nokta-i nazarından, Lahor yakınları bilgisi daha akli gibi gōr÷n÷r. İbn÷'l Esir'de de (c. 12, 1987, ss. 174-175) bu olayın Őihabeddin'den intikam almak isteyen Kevkeroğulları taifesince dūzenlendiđi anlatılır.

Gur ülkesinin içinde bulunduğu idari zaaf üzerine harekete geçen Harezms̄ah Muhammed gönderdiği kuvvetlerle Herat'ı tabi hâle getirirken kendisi de Belh üzerine yürüdü. Buralar hâkimiyete alındı ve idareciler tayin edildi (1206 sonu). Tirmiz kalesi alınarak Sultan Osman'a verildi. Bunun sebebi Gur sultanlığı cihetinde bozulan denge üzerine Karahıtayların müdahil olmasını önlemek ve dengeyi kendi lehinde işletmekti (İbnü'l Esir, 1987, s. 189). Olanlar karşısında çaresiz kalan Gur sultanlığının mirasçısı Mahmud, kayıtsız ve şartsız Alaaddin'e tabi olmayı taahhüt ederken Firûzkûh'da onun naibi olarak kalmayı kabul etmek zorunda kaldı. Kuzey Hindistan'daki bazı vilayetler hariç Gur sultanlığını tabi hâle getirdikten sonra Harezms̄ah 1207 başlarında Harezm'e döndü.

Karahıtaylara Karşı Mücadelesi ve Zaferi

Alaaddin Muhammed'in 1207 yazında Maverâünnehir üzerine bir sefer düzenlediği kaynaklardan anlaşılmaktadır. Ancak onun bu ilk Maverâünnehir seferi devletin inkişâfi cihetinde bir sonuç vermediği gibi kesin başarı kazanılamaması ve Harezm kuvvetlerinin bozgun şeklinde bölgeden çekilmek zorunda kalması Horasan, Mazenderan ve Irak topraklarında karışıklıklara sebep olmuştu. Bahse konu seferi icap ettiren gelişme, Buhara şehrinde türeyen bir mütegalibenin (kalkan tüccarının oğlu Sancar) sebep olduğu karışıklıktı. Şehir, Karahıtay hâkimiyetinde olmasına rağmen onlar bu olaya müdahil olmayınca (Barthold, 1990, s. 378), başta eskiden beri Buhara'da yönetimi elinde bulunduran Âl-i Burhan ailesi olmak üzere eşraf Harezms̄ah'tan yardım istemiş, bu talep üzerine Harezms̄ah ordusu Maverâünnehir'e girmişti. Sancar yakalanarak Gürganc'a gönderilmiş, şehirde sükûnet sağlanmıştı. Bu başarıların etkisiyle Semerkand hâkimi Sultan Osman Harezms̄ah'a yakınlaşınca ikisi arasında, şehirde hutbenin onun adına okunması ve Harezms̄ah'a tabiiyet hususunda bir mutabakat sağlanmıştı. Bu gelişmeler üzerine harekete geçen Karahıtay ordusuyla Harezms̄ah kuvvetleri arasında muharebeler yaşanmış ve Harezm kuvvetleri bozularak dağılmış, bir müddet Alaaddin Muhammed'in akıbetinden haber alınmamıştı. Onun öldüğü yahut esir düştüğüne dair çıkan söylenti Herat'ta, Horasan'da ve Mazenderan'da çeşitli olayların çıkmasına sebep oldu.

Harezms̄ah Muhammed'in Maverâünnehir üzerine gerçekleşen bu ilk başarısız teşebbüsü kendi ülkesinde, Maverâünnehir'de ve Karahıtaylarla olan ilişkilerde ciddi sıkıntılara sebebiyet vermişti. Harezms̄ah, bu sıkıntıları bertaraf etmek üzere 1208 yılından itibaren daha sıkı bir mesai harcamaya başladı. Yukarıda da kısaca bahsedildiği gibi evvela ülkesinin batısında çıkan karışıklıkları önleyerek asayiş sağladı. Sonra yine Maverâünnehir teşebbüsü sırasında yaşanan zafiyetten faydalanmaya çalışan Seyhun ötesindeki unsurlara baş eğdirmeye karar verdi. Bu esnada paytahtı Gürenc'a gelen Karahıtay hükümdarı Gürhan'ın veziri Mahmud Bay vasıtasıyla Karahıtay yönetimi, Harezms̄ah

üzerindeki baskıyı arttırmaya çalışıyordu. Bu durum mağrur sultanı çok etkilemişti ama ülkesindeki dâhili durumu göz önünde bulundurarak elçi ile şimdilik kaydıyla alakayı annesi Terken Hatun'a havale etmiş, kendisi Cend hududundaki olayları bastırmak üzere başkentten ayrılmıştı. Terken Hatun, Karahıtay elçisine gerekli ihtiramı göstererek vergi hususunu da fazlasıyla ödemek suretiyle hâl yoluna koydu. Fakat Mahmud Bay adlı elçi, Harezşah Muhammed'in kendisine karşı olumsuz tavrından Gürhan'ı haberdar etmişti. Gerçekten sonraki süreçte iki taraf arasında soğukluk giderek arttı ve Harezşah Muhammed Maverâünnehir'i ele geçirmenin siyasi ve askerî yollarını açmaya koyuldu. Bu maksatla başta Semerkand hanı Sultan Osman olmak üzere bölgenin ileri gelenleriyle temas geçti. Karahıtayların İslam ahaliye karşı uyguladıkları baskı, Harezşah'ın onlarla temas kurmasını ve mutabık olmasını kolaylaştırdı. Ayrıca doğuda Cengiz Han'ın önünden kaçarak (1207-1208) Karahıtay hududuna dayanan Naymanların şefi Güçlük ile de temas kurarak Gürhan aleyhine mutabakatta bulduklarına dair kuvvetli emareler mevcuttur⁶.

Harezşah Muhammed, Karahıtaylara karşı bir askerî harekâtın bütün hazırlıklarını tamamlamıştı ki yine vergi tahsil etmek üzere Gürganc'a gelen Karahıtay elçisinin saygı sınırlarını ihlal ederek sultanla birlikte tahta oturmaya kalkışması bardağı taşıran son damla oldu. "Kâfir" Karahıtaylara hâlen vergi ödüyor olmayı nefsine yediremeyen sultan, yaşanan saygısızlık karşısında hiddetlenerek elçilerin derhal öldürülmesini emretti. Elçi heyeti Ceyhun Irmağında boğulmak suretiyle katledildi. Bu hadise, Harezşahlarla Karahıtaylar arasında Maverâünnehir hâkimiyeti için ikinci defa muharebeyi zaruri kıldı. 1210 Eylül'ünde Endican yakınındaki İlamış denilen yerde gerçekleşen meydan muharebesinde, Tayangu adlı komutanın idaresindeki Karahıtay ordusu ağır bir yenilgiye uğratıldı. Bu başarı nihayet Harezşah'ı Karahıtayların haraçgüzarı olmaktan kurtardığı gibi Harezşahların, Otrar da dâhil olmak üzere bütün Maverâünnehir'e hâkimiyetini sağlamış oldu (El-Bundari, 1943, s. 250). Zafer, Seyhun ötesi İslam ahalesi arasında büyük heyecan uyandırmış, bu sevinci paylaşan Karahıtayların paytahtı Balasagun'da yaşayan Müslümanlar, Harezşah'a güvenerek İlamış bozgunundan kurtulup bölük pörçük şehre

⁶ İbnü'l Esir, 1987, c. 12, ss. 211-212; Güçlük ile Harezşah arasındaki temas 1209 yılından itibaren yoğunlaşmış olmalı. Zira ikisinin de Karahıtay toprakları üzerinde hesabı olduğu görülüyor. Güçlük, Moğol hanından kaçarak Gürhan'a sığınmış ona damat olduktan sonra sözde onun adına doğuda Cengiz Han'dan kaçan Nayman ve Merkit artıklarını idaresinde toplamış, gücünün tekmül ettiğini görünce Gürhan'a karşı harekete geçerek kendisini esir edip Karahıtay idaresini ele geçirmişti (1211). Bu olaydan bir süre sonra Gürhan'ın vuku bulan ölümü üzerine (1214), kabile olarak varlığı oldukça eski olan ve takriben dört asra varan bir hanedan olgusuna sahip bu sülale de tarihteki yerini almış oluyordu bk. (Cüveyni, c. II, 1998, ss. 73-74; Barthold, 2010, ss. 79-80).

dönen Karahıtay kuvvetlerine karşı bir savunma tertibatı almıştı. Onları bir süre şehre koymayan İslam ahali, Alaaddin Muhammed'den umdukları ileri harekâtı göremeyince daha fazla direnemeyerek teslim olup katliama uğradılar (Cüveyni, 1998, s. 70; Barthold, 1990, s. 116). Harezşah, Maverâünnehir başarısına rağmen sonraki yıllarda da Seyhun ötesinde, Küçlük'ün idaresi altında zulme maruz kalan İslam ahaliye yardım konusunda etkili bir tavır almamıştır. Buna rağmen İlamış zaferinden son derece mağrur olan Harezşah için İskander-i Sani, Sencer-i Sani gibi cihan fatihi unvanlarının yanında zıllullahi fi'l arz gibi daha öte bir unvanın kullanıldığı anlaşılıyor (Nesevi, 1986, s. 37).

İlamış zaferi Harezşah bakımından çok önemli bir kazanç olmakla birlikte Maverâünnehir'de başka sıkıntı yaşanmayacağı anlamına gelmiyordu. Zira bu zaferin üzerinden bir yıl bile geçmeden Karahıtaylar Semerkand'a saldırmış, yerli ahali karşı koymuş, Harezşah'ın yetişmesi üzerine tamamen püskürtülmüşlerdi. Bu olayın ardından Semerkand halkı Harezşah'a sultan Osman'ı sormuş, İlamış zaferinin ardından Harezşahla birlikte Gürganc'a gelerek ona damat olan ve anane gereği burada kalan Sultan Osman, şehir halkından gelen bu tazyik üzerine Harezşah'ın isteği ile anası Terken Hatun tarafından eşi ile birlikte Semerkand'a gönderilmişti. Semerkand'da idareyi ele aldıktan sonra Sultan Osman'ın Harezmlilerle asker ve ümeraya karşı çok sert davranması, sultanın kızını da halkın gözü önünde Karahıtay prensesi olan diğer eşine hizmete icbar etmesi Gürganc'da duyulduğunda Harezşah'ı çileden çıkardı. Derhal Semerkand üzerine yürüdü. Şehri muhasara ederek halka katliam uygulanmasına müsaade etti, kılıç ve kefeniyle karşısına çıkan Sultan Osman'ı sülalesiyle birlikte katletti. Böylece Karahanlı sülalesinin son temsilcileri tarih sahnesinden çekilmiş oldu (1212).

Gur Ülkesinin, İran'ın ve Irak-ı Acem'in İlhakı

Harezşah Alaaddin, Maverâünnehir işleriyle uğraşırken kardeşi Taceddin Ali Şah'ın saltanat hevesine kapıldığını, mücadelesinde başarılı olamayarak Firuzkûh'daki zayıf Gur Sultanlığı mirasçısı Gıyasüddin Mahmud'a sığındığını belirtmiştik. İkinci Maverâünnehir seferi ve zaferinin ardından Harezşah, kardeşi Ali Şah'ı önce hapsedirdi ve sonra öldürttü, Firuzkûh'daki Gıyasüddin Mahmud'un ve Gazne'deki Taceddin Yıldız'ın hâkimiyetine de son vererek 1215'te Gurlu ülkesini tamamen topraklarına katmış oldu (Cüzcani, 1343, ss. 374-377). Gazne merkez olmak üzere Hint sınırından kuzeye doğru uzanan bu geniş toprakların idaresini oğlu Celaleddin Mengüberti'ye verdi. Fakat onu yanından ayırmak istemediğinden, bu topraklar Moğol istilası üzerine Celaleddin Gazne'ye çekilene kadar nâib Kerber Melik tarafından idare edilmiştir (Nesevi, 1986, s. 38). Alaaddin Muhammed'in Gazne hâkimiyeti, Halife Nasır ile aralarının daha da açılmasına sebep olacaktır. Zira Harezşah burada Halifenin Gur sultanlarını kendi aleyhine teşvik ettiğine dair vesikalar bulduğunu ileri sürecektir.

Alaaddin Muhammed zamanında Kirman, Sicistan ve Umman Denizi'ne kadar olan sair memleketlerin Harezşah mülküne ilhakı ve buralardaki mahalli hanedanların ortadan kaldırılması, Harezşahlar Devleti'nin inkişafını arttırırken sınırlarının güneyde Umman Denizi'ne ulaşmasını sağlamış, Hürmüz Adası'nda hutbe Harezşah adına okunmaya başlamıştır⁷.

Maveraünnehir'in ilhakından, Gur ülkesinin alınmasından, Kirman'dan Umman Denizi'ne kadarki sayhaya hâkim olunmasının ardından Irak-ı Acem'in tamamen hâkimiyet altına alınması, Fars'ın ve Azerbaycan'ın da tabi kılınması Harezşah Alaaddin'in bir insan ömrüne sığdırdığı olağan üstü başarılarıdır. Aslında daha babası zamanında Irak-ı Acem'de bir Harezşah hâkimiyeti tesis edilmiş ise de Alaaddin Muhammed'in tahta çıktığı sırada içeride ve dışarıda yaşanan karmaşa yüzünden buralara kâfi derecede alaka gösterememişti. Bu yüzden Bağdat ve havalisinde Halife Nasır, Azerbaycan Atabeyi Özbek, Rey-İsfahan-Hemedan havalisine Aydoğmuş'un yerine geçen Mengli ve Mazenderan bölgesinde hüküm süren İsmaililerin başındaki Celaleddin Hasan gibi mahallî unsurlar hüküm sürmeye başlamışlardı. Aralarında yaptıkları mücadelenin ardından Mengli'yi bertaraf ettikten sonra Atabey Özbek tarafından ona ait topraklar Seyfüddin Oğlımış adlı bir memlûke verilmişti. Gerçekte Harezşah'a bağlı olan bu bey, hâkim olduğu yerlerde hutbeyi Alaaddin Muhammed adına okutmaya başlayınca bundan rahatsız olan Halife Nasır, Alamut fedaileri vasıtasıyla Oğlımış'ı katlettirdi (İbnü'l Esir, 1987, s. 268). Bu haber üzerine batı seferine çıkan Harezşah ilk karşılaştığı Fars Atabeyi Sa'd'ı bozguna uğrattıca İsfahan'daki Özbek Azerbaycan'a kaçtıktan sonra Harezşah'a tabi olduğunu bildirdi. Celaleddin Hasan'a ait topraklardan Zencan ve Ebher bölgeleri direnmeksizin tabi oldu. Harezşah, bu toprakların idaresini yanına aldığı tecrübeli idarecilerle ikinci oğlu Rükneddin Gursançtı'ya verdi (Nesevi, 1986, ss. 22-23).

⁷ İbnü'l Esir bu olayı anlatmaya, Kirman'ın fethinde bulunan birinden dinlediğini yazarak başlar ve bu kişinin kendisine hadiselerin ne zaman yaşandığını belirtmediğini ifade eder. Ona göre olaylar 1214 yılı civarında olmuş gibi ise de buraların daha önce (1209-1210 civarında) Harezşah'ın eline geçmiş olması olayların kronolojik seyrine daha uygun gözükmektedir (İbnü'l Esir, 1987, c. 12, ss. 255-256).

Harezmşah Alaaddin Muhammed'in Başarısızlıkları ve Devletin İnhitâtı

Harezmşah Alaaddin Muhammed'in kısa zamanda elde ettiği parlak askerî zaferlere rağmen içeriden ve dışarıdan kendisini ve devletini tehdit eden büyük sıkıntıları da vardı. Bu sıkıntıların üstesinden gelmek için derin bir siyasi akıl, engin bir beşerî sabır ve elde edilen başarılarla uygun bir tevazu icap ediyordu. Ancak 1212 yılından itibaren yaşanan olaylar incelendiğinde Harezmşah'ın bu melekelerden büyük ölçüde mahrum olduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır. Elde ettiği askerî başarılarla 1215 yılı itibarıyla neredeyse Büyük Selçuklu Devleti'nin sınırlarını ihya etme başarısı gösteren Alaaddin Muhammed, bu büyük başarısını kalıcı kılmak için gereken siyasi hassasiyeti gösterememiştir. Ülke içinde ve dışında başarılarına tehdit oluşturabilecek gelişmeleri zamanında teşhis ederek gereken tedbirleri zamanında alamamıştır. Bu durum devleti hızla inhitata sürüklenmiştir.

Alaaddin Muhammed'in iktidarının ilerleyen yıllarında Harezmşahlar Devleti için beliren tehlikeleri; devlet güçlendikçe kendi iktidarı ile rekabet edecek derecede artan valide sultanın güç ve nüfuzu, kazandığı zaferlerin verdiği haz ve sultanın gittikçe dizginlenemez bir hâl alan gururu, iktidarının ilerleyen yıllarında iyiden iyiye rekabete dönüşen Halife Nasır gailisi, doğudan batıya doğru gelişmekte olan Moğol istilasının sınırlara dayanması şeklinde sıralayabiliriz. Bu sıkıntıların her biri Harezmşahlar Devleti için zamanla büyüyen ve büyüdükçe de baş edilemez meselelere dönüşmüştür.

Harezmşah-Halife Nasır Mücadelesi

Halife en-Nasır Lidinillah (1179-1225), Bağdad tahtına oturup işleri yoluna koyduktan sonra siyasi kabiliyetini arttırma çabası içine girdi. Aslında Bağdad halifeliği bu çabayı Selçuklu otoritesinin sarsılmasından beri sürdürmekteydi. Uzun süren iktidarının ve Asya'da yaşanan büyük siyasi olayların sağladığı hareket kabiliyetinden faydalanan Halife Nasır, seleflerine nazaran siyasi nüfuz çabasını daha ileri bir noktaya taşıma gayreti içine girdi. Onun bu mücadelesinde hayatı boyunca en önemli iki rakibi Harezmşah Tekiş ile oğlu Alaaddin Muhammed oldu. Tekiş, 1194 yılında Irak Selçuklu Sultanlığına son verdikten kısa bir süre sonra halifeye de siyasi gücünü kabul ettirmişti. Tekiş'in 1200 yılında ölümü ve yerine geçen oğlu Alaaddin'in iktidarının ilk yıllarında başka gailerle meşgul olmak zorunda kalmasından faydalanan Halife Nasır, siyasi güç hevesiyle Irak-ı Arap'ta önemli işler yaptığı gibi, Tekiş zamanında Harezmşahlar hâkimiyetine giren Irak-ı Acem'de de nüfuz arayışı içine girmişti. Bu meyanda Harezmşah bakımından halifenin affedilemeyecek en önemli kabahati, bölgedeki naibi Seyfüddin Oğlınış'ın, halifenin teşvikiyle katledilmesi idi. Ayrıca Bağdad'a ulaşan Harezmşah Hac kafilesini, İsmaili Celaleddin Hasan tarafından gönderilen kafilenin gölgesinde bırakması Alaaddin'i halifeye karşı oldukça kızdırmıştı (Çakmak, 2007, ss. 47-51).

Temelinde siyasi rekabet olan anlaşmazlık, zaman içinde yaşanan başka olaylar, İslam dünyasının bu iki önemli şahsiyetini birbirinden tamamen uzaklaştırdı. Kendi iddiasına göre Harezmsah, Gazne Sultan hazinesinde rastladığı Halife menşurlarından hareketle İslam dünyasında Nasır'ın halifeliliğinin geçerliliğini tartışmaya açma hareketi içine girdi. Zira bu vesikalarda Halife, Gur sultanını ve hatta kâfir Karahıtay idaresini Harezmsah aleyhine teşvik etmişti. Harezmsah'a göre, Şihabeddin'in 1203 yılında gerçekleşen Harezm taarruzunun sebeplerinden biri halife Nasır'ın bu doğrultudaki teşvikiydi (Cüveyni, 1998, s. 69). Bundan başka Harezmsah, Halife Nasır'ın Sünni çevrelerde nüfuzunu tamamen kırma çabasına yöneldi. Bu maksatla Halifenin küffara karşı gaza görevini ifa edemediğini, Bâtniliğe meylettiğini ve Alamut İsmailileriyle İslam hükümdarı aleyhine faaliyetlerde bulunduğunu ileri sürüyordu. Ayrıca halifeliğin Abbas-oğullarından ziyade Hüseyin evladının hakkı olduğunu ifade ederek kendisinin İslam dünyası adına mücadele ettiğini beyanla İslam Sultanının böyle bir halifeyi görevinden azledebileceğine dair bazı ulemeden fetva alarak atacağı adımların neler olabileceğine işaret ediyordu (Guignes, 1924, ss. 473-475).

Harezmsah, Halife Nasır aleyhine yürüttüğü bu menfi propagandanın hemen ardından uygulamaya geçti. Öncelikle mevcut halifeyi görevden aldığı ve yerine Tirmiz seyyidlerinden Alâü'l Mülk Tirmizi'yi halife tayin ettiğini ilan ile İslam âleminde hutbenin yeni halife adına okunmasını istedi. Fakat onun bu isteği Sünni geleneklerin kök saldığı Bağdad ve civarı bir yana Hive, Buhara, Semerkand, Herat ve hatta kendi başkenti Gürganc'da dahi uygulanamadı⁸. Bu durumdan hiç hoşnut olmayan Harezmsah, halifeye boyun eğdirmek için çabasını sürdürdü.

İslam dünyasında Alaaddin Muhammed'e rakip olabilecek bir hükümdar kalmamıştı. O Abbasi halifesini, ilk Selçuklu sultanları zamanında olduğu gibi kendi nüfuzu altında daha çok ruhani bir unsur olarak görmeyi arzu ediyordu. İlk girişimlerinin halifeyi bu noktaya getirmek için yetmemesi üzerine Alaaddin Muhammed; Horasan'a, Mazenderan'a, Kirman'a, Rey, İsfahan ve Hemedan'a hâkim olunca Bağdad'da da hutbenin kendi adına okunmasını halifeden ısrarla istedi. Bu maksatla Bağdad'a gönderdiği Kadı Mücirddin Harezmi'ye hilafet divanınca; "...Bağdad'ın Hariciler tarafından alınması, zamanın halifesi Kaim Biemrillah'ın Hadise-âne'ye çekilmesi gibi hadiselerden dolayı Melikşah-oğlu Tuğrul Bey'den yardım istenmesi üzerine Selçukluların Bağdad üzerinde hâkim olduğu malumdur. ... (Harezmsah'a) kendisine Cenab-ı Hak o kadar yerler ihsan ettiği hâlde hâlâ daha uzaklara tamah ediyor, halifenin memâlikine göz dikiyor"

⁸ Reşidüddin, Harezmsahın halifeyi azil fetvasını Fahreddin-i Razi verdi şeklinde yazıyor (Reşidüddin Fazlullah, 1374, ss. 340-341) ise de İbn Hallikân'a dayanarak Kafesoğlu, fetvanın Râzi tarafından verilmesinin mümkün olmadığını, çünkü onun bu hadiselerden altı-yedi sene önce öldüğünü belirtir bk. (Kafesoğlu, 1992, s. 217).

şeklindeki açıklama ve gerekçelerle olumsuz cevap verilmişti (Nesevi, 1986, ss. 19-20). Ayrıca Hilafet Divanı, taleplerinden vazgeçirmek üzere Kadı Mücirüddin ile birlikte zamanın meşhur âlim ve fazılı Şihabeddin Sühreverdi'yi Harezmşah'a gönderdi. Alaaddin Muhammed bu meşhur âlimi büyük bir ihtiram ile karşıladı ve onunla malum meseleyi müzakere etti ise de 1217'de Bağdad'a hükmetme arzusundan vazgeçmeyeceğini vurguladı (Kafesoğlu, 1992, ss. 217-218; Barthold, 1990, ss. 396-397).

Siyasi güç olma arzusu ile hareket eden halife Nasır, Harezmşah'ın kendisini tabi kılma girişimlerini boşa çıkarma hususunda kararlı olduğunu gösterdi. Siyasi ve diplomatik çabalarından bir sonuç alamayan Harezmşah, 1217 yılının güz mevsiminde ele geçireceğinden mutlak surette emin olduğu Bağdad üzerine kuvvetler sevk etti. Fakat bu kuvvetler Esedâbâd geçidi mevkiinde maruz kaldıkları şiddetli bir kar fırtınasıyla helak olmaktan kurtulamadılar. Durumdan son derece üzgün olduğu anlaşılan Harezmşah, yanında alıkoyduğu halifenin elçisi Sühreverdi'yi iade edip Horasan'a doğru çekilerek moral aramaya başladı. Fakat epeyidir halife aleyhine yürüttüğü menfi propagandadan dolayı kendisinden soğuyan Sünni ahali gözünde Esedâbâd felaketi, Allah'ın sultana kestiği bir ceza olarak telakki edildiğinden halk nazarında da derin bir itibar kaybına uğradığını gördü. Hatta talihin kendisinden uzaklaştığı, bu yüzden sık sık kötü durumda kaldığı duygusuna kapılmış, olup bitenler halk nezdinde Peygamber'in mucizesinin onu terk ettiği şeklinde yorumlanmıştır (Cüveyni, 1998, ss. 78-79; Nesevi, 1986, s. 32).

Harezmşah'ın halife ile girdiği bu güç mücadelesi kendisine ve devletine hemen hiçbir şey kazandırmadığı gibi önemli kayıplara sebebiyet vermiştir. Öncelikle halk nazarında sultanı küçültmüştür, daha da önemlisi doğudan batıya doğru hızla gelişmekte olan Moğol tehlikesi karşısında birlikte hareket etmesi gereken İslam dünyasını iki büyük ve önemli şahsiyeti arasındaki rabita, neredeyse bir hiç yüzünden tamamen kopmuştur. Dolayısıyla çok geniş bir coğrafyaya hükmeden İslam güçleri ve ahalisi arasında da manevi bağların büyük ölçüde çözülmesine sebep olmuştur.

Harezmşah-Terken Hatun Mücadelesi

Terken Hatun Kıpçak reislerinden birinin kızı olup, Alaaddin Muhammed'in babası Tekiş'in eşi idi. Tekiş'in sağlığında Kıpçak unsurlar ağırlıklı olarak askerî alanda olmak üzere Harezmşahlar Devleti teşkilatında pek çok alanda hizmet görmeye başlamışlardı. Bu durum, Terken Hatun'un etkisiyle oğlu Alaaddin Muhammed zamanında da artarak devam etti. Hâl böyle olunca valide sultanın memleket içinde nüfuzu oldukça yükselmişti. Harezmşah Muhammed, zaptettiği yeni yerlerin bir kısmını ona veriyordu. Ümera, komutanlar ve halk nezdinde hürmet gören bir şahsiyet olmuştu. Akıllı ve hayırsever olduğu Nesevi tarafından, "Memlekette hayır ve şefkate dair pek çok eseri vardır, bildiklerimi

yazsam büyük bir cilt doldurur” şeklinde ifade edilmiştir. Yine aynı müellife göre “dünya ve dinin hamisi, Hüdâvend-i Cihan (dünyanın sahibi), bütün cihan kadınlarının kraliçesi Uluğ Türkan idi. Tarzı vemâ tevfiğ İlla billah olup işlerini yedi katip yürütürdü. Devlet meselelerinde sultan ile annesi arasında görüş farkı olursa validenin yaklaşımı ağır basardı”⁹. Bu durum Alaaddin’in ilerleyen iktidar yıllarında iyiden iyiye belirmeye başladıkça annesi onun siyasi kudretine âdeta bir ortak gibi davranmıştır. Bu durum zamanla ikili arasındaki ilişkilerin had safhada gerginleşmesine sebep olmuş, Alaaddin Muhammed’in bir sinir buhranı esnasında annesinin çok değer verdiği “Kübreviyye” tarikatının şeyhi Meceddin-i Bağdadi’yi 1216’da öldürtmesi¹⁰ olayı gerginliğin güç mücadelesine dönüşmesine sebep oldu. Hatta ana-oğul rekabeti başlıca bir araştırmaya konu olacak boyuttadır. Biz burada çalışmamızın perspektifi doğrultusunda meselenin devletin inhitatına etkili olan noktalarını zikredeceğiz.

Terken Hatun’un asker üzerinde mutlak bir etkisi vardı. Yukarıda da bahsedildiği gibi devletin askerî gücü babası zamanından itibaren büyük ölçüde Kıpçak unsurlardan oluşmuş ve bu unsurlar üzerinde Terken Hatun daima oğlundan daha etkili bir siyasi kişilik olmayı hep kendi tekelinde tutmuştur (Köprülü, 1988, s. 274). Bu durum yukarıda bahsettiğimiz Harezşah’ın zaferlerini de büyük ölçüde annesine borçlu olması sonucunu doğurmuştur. Buraya kadarki serüven devlet hayatı bakımından faydalı gibi gözükse de anne-oğul arasında devlet hayatına taalluk eden şu mesele gelecek bakımından tehlike işareti taşıyan önemli bir durum olarak gözükmektedir. Devlete veliahd tayini noktasında büyük oğul Celaledin Mengüberti, sonraki oğul Rükneddin Gursançtı dururken üçüncü oğul Kudbeddin Azlag Şah’ın tayini, örfi hukuktan ve liyakatten ziyade annesinin tesiriyle olmuştu (Nesevi, 1986, ss. 37-39). Zira kabile asabiyetine çok bağlı olduğu anlaşılan bu hatun, Hint asıllı bir cariyeden

⁹ Cüveyni’deki bilgiler de Nesevi’yi (Nesevi, 1986, s. 62) teyid etmektedir. O, “Terken Hatun’un ayrı bir sarayı, kendine bağlı devlet erkânı, özel emlak ve akarı vardı, sultanın hazinesinden dilediği gibi harcama yapabiliirdi, yeni alınan yerlerin yöneticileri esir olarak Harezşah’a gönderilenlerde oğlunun iktidarına zarar verebilecek olduğuna inandığı kimseleri Ceyhun Nehri’nde boğdurarak öldürtürdü” şeklinde bilgi vermektedir bk. (Cüveyni, c. II, 1998, s. 162).

¹⁰ Şeyh Necmeddin bu olayı duyduğunda mütegayyır oldu, başını secdeye koydu, bir hayli zaman sonra kaldırıp dedi ki: Hazret-i İzzet’ten istedim ki oğlum Meceddin’in hun-bahası için (kanının bedeli olarak) mülkü Sultan Muhammed’den ala, icabet buyurdu. Sultan’a bundan haber verdiler, begayet peşiman oldu, piyade (vaziyette) Hazret-i Şeyh’e geldi ve bir leğen dolusu altın getirdi. Üzerine bir kılıç ve kefen koydu ve başını yalın eyledi ve saff-ı ni’alde durdu ve ayıttı (Şeyh’in huzurunda boynunu büktü ve şöyle dedi): Eğer diyet gerek işte altın, eğer kısas eyler isen işte kılıç ve baş.. Şeyh cevabında buyurdu ki, anın diyeti senin mülküdür, senin başın gider ve çok halkın dahi başı gider, biz dahi sizin ucunuzdan gideriz bk. (Köprülü, 1991, ss. 198-199).

doğan Celaleddin yerine devletin başına kendi sülalesinden bir hatundan dünyaya gelen torununu layık görüyordu. Alaaddin bu durumu ancak Moğol istilasının ardından Âb-ı Sükun'a çekildiğinde düzeltebilmiş, hukuk ve liyakatın gereği olarak Azlag Şah yerine büyük oğlu Celaleddin'i dağılan devletin başına hükümdar tayin etmişti.

Ana-oğul arasında yaşanan iktidar dengesini anlama bakımından vezir Nasırüddin Muhammed'in azli meselesi de fevkalade önemli yer tutar. Bu vezir halkı, ileri gelenleri ve hatta ulemanın bir kısmını haraca bağlamıştı. Aslında vezaret görevine tayini liyakatinden olmayıp Valide Sultan'ın gulamı sıfatına haiz olmasıyla alakalıydı. Harezşah onun liyakatsizliğini bildiği hâlde validesinin isteğine karşı duramamıştı. Ancak zaman geçtikçe devlet içinde vezirin artan zararı karşısında onu azletmeye karar vermiş, kararını tatbik ettiğinde Terken Hatun'un yanına giden bu vezir, muhteşem bir karşılama töreninin ardından merkezde Valide Sultan'ın desteği ile bir güç unsuru olmaya devam etmiştir (Nesevi, 1986, ss. 45-48).

Devlet idarecileri arasında tefrika alabildiğine artmış, ahenk kalmamış, valide sultan bu durumu âdeta teşvik etmişti. Bu şartlar altında devletin gücünü, hatta varlığını sürdürmesi zor gözüküyordu. Çok geçmeden korkulan oldu ve Harezşahlar ülkesi Moğollar tarafından istila edilmeye başlayınca Terken Hatun Gürganc'dan ayrılmak zorunda kaldı. Mazenderan bölgesindeki İlâl Kalesi'ne gizlendi. Fakat Moğol kuvvetleri onu saklandığı bu kalede muhasara ederek teslim aldı ve Cengiz Han'a götürdüler. İlâl Kalesinde iken hizmetindeki beylerden Bedrüddin Hilal kendisine buradan kaçarak Celaleddin'e gitmeyi teklif etmiş, ancak valide sultan, hiçbir zaman sevemediği bu torununa mesafeli durmayı en zor anında bile sürdürerek onun yanına gitmeyi asla düşünmemiş, Moğollara esareti âdeta tercih etmiştir¹¹. Esareti 1232 yılında gerçekleşen ölümüne kadar devam etmiştir. Moğol hanına esareti torununun yanına gitmeye tercih edecek kadar nefret duygusuna gark olmuş Valide Sultan'ın iktidar hırsı devleti çöküntüye götüren önemli sebeplerin başında görülmektedir.

Harezşah Alaaddin Muhammed'in Şahsi Hataları

Zamanında yaşanan olaylar tahlil edildiğinde Alaaddin Muhammed'in çabuk hiddetlendiği ve fevri hareketlerde bulunduğu görülmektedir. Bu olaylardan biri Semerkand hâkimi olan Karahanlı Prensi Sultan Osman'ın katledilmesi hadisesidir. Aslında bu olayda Harezşah'ın damadı sıfatıyla Sultan Osman'ın,

¹¹ Terken Hatun'un Bedrüddin'e: "Celaleddin'e sığınmak mı asla! Ölüm daha hayırlıdır. Ay Çiçek'in oğlundan (Hint asıllı cariyeye) lütuf almak için nasıl eğileceğim, ben şehzade Azlag ve Akşah'ın büyükannesiyim. Celaleddin'e gitmektense Cengiz'in cariyesi olmayı tercih ederim" dediğini Nesevi Bedrüddin'den işittiğini vurgulayarak kaydetmiştir bk. (Nesevi, 1986, ss. 59-60).

sultanın kızına¹² kötü davranmasının büyük etkisi var ise de bu durum Semerkandlıların ve son Karahanlı prensinin katledilmelerinin Maverainnehir ve Batı Türkistan muhitinde yaşayan Türk-İslam ahali arasında yarattığı nefreti önleyecek bir mazeret olamamıştır. Alaaddin Muhammed'in buna benzer ve hatta halk arasında belki bundan daha derin hüzne-nefrete sebep olduğu anlaşılabilir diğer bir hiddet buhranının sonucu ise gerçekleştirdiği Meceddin Bağdadı'nın katli olayıdır. şeyhu'ř řuyũh diye anılan bu zat, Kũbreviyye tarikatının kurucusu Necmeddin Kũbra'nın çok kıymet verdiği halifelerinden olup, başta sultanın annesi Terken Hatun olmak üzere devlet ileri gelenlerinin ve Harezmi halkın büyük bir kesiminin kendisine hürmet beslediği bir mutasavvıftı. Bu anlamsız davranışı Harezıışah'a karşı, başta annesi Terken Hatun ve Necmeddin Kũbra ile Kũbreviyye hareketinin mensupları olmak üzere geniş halk kitlelerinin içten içe nefret duymalarına sebep olmuştur. Hatta annesi ile şeyh Necmeddin ona karşı tavırlarını gizleme gereği de duymamışlardır (Köprũlü, 1991, ss. 195-203).

Askeri alanda elde ettiği büyük başarılar, zaten mağrur bir kişiliğe sahip olan Alaaddin Muhammed'in kendini insanüstü bir varlık telakki etmeye başlamasına sebep olmuştur. Bu duyguyla onun bir zamanlar devlet-şehir idare eden esirlerle ümeraya karşı oldukça merhametsiz ve kaba davrandığı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Mesela Hemedan'da bulunduğu sırada sıkça gerçekleştirdiği řevđan oyunu sırasında esirlerden Atabey Sa'd'ı, Melik Nusratũddin Muhammed'i, vezir Rebibũddin Ebu'l Kasım'ı ve diğer ümerayı oyunu bitene kadar ayakta bekletirken, diğer esirler zincire vurulmuş hâlde onu seyretmek zorunda bırakılırlardı. Harezıışah, ele geçirdiği yerlerin hâkimlerinin bir kısmını öldürtürken onların bir kısmını da Harezmi'e getirmiş, bu yüzden paytahtı Gürganc âdeta esir hükümdar ve hükümdar-oğulları hapishanesine dönmüştü. Azametinin ruhuna uygun yeni bir merasim arayışı içine girdi ve günde beş defa namaz vakitlerinde çalınagelen nevbet yerine, gün doğarken ve gün batarken günde iki defa çalınan Zũ'l Karneyn nöbetini ikâme etti. Bu merasimin açılışını ise başkentinde esir bulunan hükümdar ve hükümdar-oğullarından Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul'un oğlu, Gurlu hanedanından Gıyaseddin Mahmud'un oğulları, Bamiyan sahibi Melik Alaaddin, Belh valisi İmadeddin Ömer ile oğlu Tirmiz sahibi Melik Behram-şah gibi esir ümera tarafından icra edilmesini emretmişti. Onun bu gururu esirler için oldukça ağır bir muamele olduğu gibi haberin etrafta duyulması onlara gönũl bağı ile bağlı olan ahali arasında da derin bir nefret uyandırmış olmalı (Kafesoğlu, 1992, ss. 206-207).

¹² Alaaddin Muhammed'in kızı Han Sultan, Karahanlı Prensi Sultan Osman'dan nefret etmiş ve onu öldürtmüştü. Moğol istilası esnasında sultanın haremî ile birlikte Han Sultan da Moğollara esir düşmüş, İmil'de yaşayan bir boyacının eline geçmiş, ona âşık olmuş ve ölünceye kadar da onunla yaşamıştır bk. (Cũveyni, c. II, 1998, s. 104).

Böylesine kibirli kişiliğinin yanında oldukça şüpheli-korkulu bir mizaca sahip olduğu da anlaşılıyor. Zira 10 bin kişiden oluşan hassa kuvvetlerinin başına getirdiği Ayaz Cihan Pehlevan adlı candarı marifetiyle, kendine bir zarar gelebileceği endişesi taşıyarak, bölgesinde adı öne çıkan ayan ve eşrafın korkulu rüyası hâline gelmişti. Belirgin bir suçu olmadığı hâlde onun bu ruh hâlinden dolayı gazabına uğrayanlardan Otrar hâkimi Taceddin Bilge Han, Buhara Sadrı Burhanüddin Muhammedi'l Buhari¹³, Semerkand Şeyhü'l İslamı Celaleddin gibi isimler tarihî kayıtlara geçenlerdir.

Alaaddin Muhammed'in halk arasında itibarını sarsan önemli hadiselerden biri de Güçlük idaresinde zulme maruz kalan Türkistan ahalisine el uzatmamasıydı. Mesela Harezmsah siyasi gücünü halife üzerine teksif ederek bütün kudretini bu cihete yönelttiğinde, "Sultan-ı İslam'ın" bu hareketinin Türkistan ahalisi için nefrete sebep olmaktan öte bir anlamı yoktu. Çünkü Karahıtay idaresini ele geçiren Güçlük üç bin kadar İslam âlimi, zahid ve fakihini kalabalık bir halk kitlesi önünde tezyif etmiş, buna dayanamayarak karşısına çıkıp ilmiyle ona gereken cevabı veren Alaaddin Hoteni'yi günlerce aç ve susuz bıraktıktan sonra Hoten'de kendi kurduğu medresenin kapısına çivileyerek şehit etmişti (Cüveyni, 1998, ss. 128-130). Doğudaki Müslümanlar böylesine ağır bir zulmü yaşarken İslam Sultanı batıda halifeyle iktidar mücadelesi yapıyordu. Bu şartlar altında Türkistan İslam ahalisi nazarında, Güçlük idaresindeki Karahıtaylara karşı harekete geçen Cengiz Han, büyük ihtimalle Harezmsah Alaaddin Muhammed'den daha fazla bir hükümdar muamelesi görmüştür. Devleti inhitata sürükleyen en önemli hadise, belirtilen sebeplerden dolayı Harezmsahın halk nazarında hızla "İslam Sultanı" vasfını yitiriyor olmasıydı.

Kazandığı askerî başarılarla bakıldığında Harezmsah Alaaddin Muhammed'in korkak ve zayıf bir hükümdar olmadığı muhakkak. Ancak Otrar hadisesinin ardından Moğol saldırıları karşısında son derece zayıf bir irade sergilemesi, herhâlde korkaklığından ziyade onlara karşı başarı elde etme ümidini yitirmesinden kaynaklanmış olsa gerek.

Alaaddin Muhammed-Cengiz Han Mücadelesi, Harezmsah'ın Ölümü ve Devletin Temelinin Sarsılması

Harezmsahlar Devleti'ni yıkıma sürükleyen en önemli hadise Moğol istilasıdır. Harezmsah Alaaddin Muhammed'in en büyük siyasi hatası ise iktidarının ilerleyen yıllarında batıya doğru gelişmekte olan Moğol istilasını karşısında gerekli tedbirleri zamanında almayışı olarak ifade edilebilir. Yukarıda da

¹³ Harezmsah Alaaddin Muhammed, Halife Nasır üzerine yürüyeceği zaman Buhara Sadr-ı Cihanı olan Burhaneddin Muhammed'i iki oğlu ve kardeşi ile birlikte Harezm'e getirtmeyi ihtiyat olarak düşünmüş, bu hareketinin Buhara Hanefileri üzerinde kendi aleyhine bir aksülamel oluşturabileceğini hesaba katmamıştı bk. (Köprülü, 1988, s. 285).

belirtildiği gibi 1210'lu yılların başından itibaren Moğollar batıya doğru yönelirken, onların önünden kaçan başta Güçlük olmak üzere birçok kakım siyasi gruplar Türkistan'a ve Maverinnehir'e iltica ederken, Harezms̄ah ve diğer bölge idarecileri, ortak tehdiye karşı birlikte tedbir alacakları yerde kendi aralarında kıyasıya mücadelelerini sürdürmüşlerdir. Onların bu vaziyeti asker ve siyasi faaliyetlerini daima akıllı bir strateji izleyerek gerçekleştiren Cengiz Han'ın gözünden kaçmış olamazdı. Buna rağmen Moğol hanı Harezms̄ah'la ilk temasında, ticaret ve diplomasiyi çok nemseğini vurgulayacak teşebbüslerde bulunmuştur. Bu maksatla Harezms̄ah'ın ülkesinden gelen tüccarların kendi ülkesinde ticari faaliyetlerine izin verdiği gibi, Moğol hanlığı adına ticari faaliyetlerde bulunan tüccarların da Harezms̄ahlar ülkesinde aynı şekilde karşılanmalarını arzu etmişti. Hatta iki hükümdar arasında, ülkeleri arasında bu tür faaliyetlere dair karşılıklı elçiler de gidip gelmişti (Barthold, 1990, ss. 420-421).

Diplomatik temasların olumlu havasının etkisiyle Cengiz Han'ın ülkesinden Harezms̄ah sınır şehri olan Otrar'a 450-500 kişilik bir Moğol tüccar kafilesinin ulaşması ve şehrin valisi (Terken Hatun'un akrabası) İnaluk'un onları casuslukla suçlayarak tutuklatması, mallarına el koyması ve nihayet katletmek suretiyle cezalandırması, iki devlet arasındaki ilişkileri savaş ortamına sürükledi. Otrar olayını, katliamdan kurtularak kendi merkezinde huzura gelen bir tüccardan ğrenen Cengiz Han, Harezms̄ah'tan valinin kendisine gönderilmesini ve alınan malların bedelinin ödenmesini istedi. Ancak Alaaddin, Han'ın bu isteklerini reddedince savaş kaçınılmaz hle geldi. Bu savaşta Harezms̄ah'ın oldukça büyük mesuliyetinin olduğu anlaşılıyor. Gururu, tamağı ve devletinin içinde yaşanan idari ahenksizliğin doğurduğu çok tehlikeli gelişme yalnız kendisinin değil, bütün İslam-Türk toplumlarının üzerinde derin tesirler bırakacaktır (Guignes, 1924, ss. 478-480).

Güçlük meselesinin kolaylıkla üstesinden geldikten sonra Cengiz Han, 1219 yazında İrtiş Nehri sahilinde kuvvetlerini topladıktan sonra (150 ila 200 bin kişi civarında olmalı), Harezms̄ahlar Devleti zerine yürüdü. Kuvvetler dengesi bakımından taraflar arasında büyük bir fark yoktu ama ordunun sevk ve idaresi bakımından Harezms̄ah'ın stratejisinin (kuvvetleri büyük şehir ve kalelere dağıtarak savunma yapma), daha ilk karşılaşmadan itibaren bir işe yaramadığı görülmektedir. Esasen kendisinin de bu kuvvetlerden birinin başında Moğollara karşı etkili bir savaşı görülmemektedir. Moğollara karşı savaşı tamamen komutanlarına bırakarak kendisinin Horasan'a çekilmesini, daha çok annesine tabi olan komutanlarına gvenememesine yormak mümkün olabileceği gibi onun Moğollardan çok çekinmesine ve hatta korkmasına hamletmek de mümkündür.

Harezms̄ahlar ülkesinde umduğundan daha zayıf bir mukavemetle karşılaşan Moğol Hanı ve kuvvetleri, savunma zafiyetini anlayınca gruplara ayrılarak

Maveraünnehir'in şehir ve kasabalarını birer birer ele geçirdiler. Direnen yerlerin halkı en ağır şekilde katlediliyordu. Bu ağır saldırılara küçük yerlerden başka Buhara ve Semerkand gibi büyük şehirler de dayanamayıp Moğolların istilasına maruz kaldılar (Abû'l Farac, 1987, ss. 512-515). Nihayet Moğol kuvvetleri Harezmşah'ın başkenti Gürganc'ı muhasara edecekler, buradaki aile-efradı da Mazenderan'a doğru kaçmak zorunda kalacak, bilahare de Moğolların eline geçeceklerdir. Bu haberleri alınca morali tamamen bozulan Harezmşah, makul bir karar verme melekesini kaybetmiş ve kaçmaya başlamıştı. Harezmşah'ı elde etmek isteyen Cengiz Han, iki dirayetli komutanını bir miktar kuvvetle Sultan'ı yakalamakla görevlendirdi. Horasan'dan başlayarak Irak-ı Acem ve Mazenderan bölgesini kapsayan geniş bir sahada, Harezmşah ile kendisini takip eden Moğol kuvvetleri arasında tam bir kovalamaca yaşanmıştı (Barthold, 1990, ss. 444-451).

Alaaddin Muhammed'in Moğollar karşısında tek başarısı onlara yakalanmamak oldu. Sultan Hazar Denizi'nin güneyinde Âb-ı Sükûn diye anılan bir adacığa sığınmıştı. Ülkesinin geri kalanının Moğollar tarafından istila edildiği, aile fertlerinin onların eline esir düştüğü haberini burada iken almış ve hastalanmıştı. Bu haberleri aldığı anda oğulları Celaleddin, Azlak ve Akşah'lar da adada bulunuyorlardı. Onun bu son esnada yaptığı isabetli iş, adadaki oğullarını yanına çağırarak daha önce uygun olmadığı hâlde anasının tesiriyle kendine veliahd tayin ettiği Azlak-şah yerine devletin başına Celaleddin'in geçmesinin daha uygun olacağını söylemesiydi. Kendi elleriyle kılıcını ona kuşattı ve diğerlerinden ona bağlı kalmalarını istedi (Nesevi, 1986, s. 84).

Sultan, kendisinden sonra Celaleddin'i işaret ettiği bu merasimden birkaç gün sonra, derin üzüntüler çektiği bu adada hazin bir şekilde öldü. Onun ölümüyle ilgili Nesevi'de (1986) geçen anekdotlar oldukça ibret içermektedir.

Âb-ı Sükûn adasına giderken sultanla birlikte olanlar bana şunu anlattılar: 'Biz kürek çekiyorduk, sultan ise sıhate kavuşması oldukça zor gözüken bir göğüs hastalığı sıkıntısı çekiyordu. Bize dedi ki, sahibi olduğum koskoca ülkeden bana mezar olacak bir yer kalmadı. Bu dünya gerçekte üstünde bulunulan mesken değildir, dünyadaki varlığa ve güce güvenmek hayal ve gaflet üzere olmak demektir, dünya bir kapısından girilen ve diğer kapısından çıkılan bir ribattır (han), durumu görün ve ibret alın'.

Adaya yerleştikten sonra Alaaddin Muhammed'in hastalığı arttı. İaşe ve ibateleri Mazenderanlılar tarafından karşılanıyordu. Bir gün sultan şöyle dedi: "Bana kurduğunuz şu çadırın yanında otlayacak bir at isterdim". Maiyetindeki adamlarından Taceddin Hasan, bir kula at temin ederek çadırın önüne salmak suretiyle bu arzusunu yerine getirdi. Sultan adada öldüğünde (Aralık, 1220), cenazesini maiyetinde bulunan Çavuş Şemseddin Mahmud, hademe-i hassa başı, mehter-i mehteran Mukarribüddin yıkadılar. Ancak cenazeyi saracak kefen

bulunmadığından, adı geçen Şemseddin Mahmud gömleğini verdi ve cenaze bu gömleğe sarılarak adada defnedildi¹⁴.

İnsanoğlu için “Ne oldum deme, ne olacağım de” özdeyişi, Alaaddin Muhammed’in hayatıyla ve ölümüyle oldukça denk düşmektedir. Kendini kâinat hükümdarı addederek koca dünyaya sığdıramayan sultan, son günlerini büyük bir korku ve kaçışın ardından yanında üç-beş kişilik bir hizmet erbabının dışında kimsenin olmadığı bir adada geçirmek zorunda kalırken, ne yazık ki öldüğünde üzerine sarılacak kefen dahi bulunamamıştır. Hatta kaynaklarda verilen bilgilere bakılırsa o kimsenin bulunmadığı ıssız adadaki mezarında da yatamamıştır. Zira Ahlat muhasarası sırasında oğlu Celaleddin, babasının hizmetlisi Mukarribüddin’i, 30 bin dinar tahsisat ile Isfahan’a göndererek burada bir külliye yaptırmasını ve babası merhum sultanın cesedini Âb-ı Sükûn’dan Isfahan külliyesine naklettirmesini emreyledi. Mukarribüddin Isfahan’da işe koyulduğu sırada Celaleddin, Mazenderan’da yaşayan halasına bir mektup yazarak ondan, yörenin ileri gelenleri ile birlikte babasının cesedini adadan alarak Isfahan’daki çalışma tamamlanana kadar dünyanın en müstahkem mevkilerinden olan Erdehen’e getirtmesini istedi. Merhum sultanın kız kardeşi bu isteği yerine getirdi. Fakat Isfahan’daki çalışma henüz tamamlanmamıştı ki Moğollar Mazenderan ve yöresini istila ettiler. Dolayısıyla Erdehen kalesini de ele geçiren Moğollar sultanın naşının buraya nakledildiğini duyduklarından, âdetleri üzere mezardan çıkardıkları cesedi hakana gönderdiler, Moğol hükümdarı önceki sultanlar gibi Alaaddin Muhammed’in naaşından kalan kemiklerini yaktırdı (Nesevi, 1986, s. 208).

Sonuç

Harezmsahlar Devleti XII ve XIII. asırlarda siyaseten var olmuş bir Orta Çağ Türk-İslam devletiydi. Bu zamanda, öncesinde ve sonrasında var olan Türk devletlerinde inkışâf ve inhitat süreçleri, zaman dilimi bakımından birbirine oldukça yakın dönemlerde tecelli ettiği görülmektedir. Zira Gaznelilerden itibaren bu sürecin zaman dilimi bakımından dikkate değer bir durum arz ettiğini görüyoruz. Gazneli Devleti, Sultan Mahmud zamanında (1099-1130) gücünün zirvesindeyken, sultanın ölümünün ardından yerine geçen oğlu Mesud zamanında (1130-1040) Selçuklulara karşı uğradığı Dandanakan yenilgisinin ardından çöküş sürecine girmiştir. Büyük Selçuklu Devleti’nde de benzer bir durumun yaşandığı görülmektedir. Sultan Melikşah zamanında (1072-1092) en güçlü dönemini yaşayan devlet, onun ölümünden sonra başlayan taht kavgaları

¹⁴ Bu son günlerinde Sultan kendisine hizmet edenlere yüksek rütbelere ve çeşitli memuriyetlere tevcih etti. Adada kâğıt vesaire olmadığı için bu türlü tevcihatın ekserisi, sultanın sözlü vaadine muhatap olanların kendileri tarafından yazılmaktaydı. Bunların tatbiki Celaleddin’e kalmış, o babasından sadır olduğuna kani olduğu taahhütleri yerine getirmeye çalışmıştır (Nesevi, 1986, ss. 68-70).

ve başka sebeplerden dolayı hızla zayıflamaya ve yıkılmaya doğru yol almıştır. Sürecin öncekiler gibi cereyan ettiği Anadolu Selçuklu Devleti'nde de durum pek farklı olmamıştır. Sultan Alaaddin Keykubad zamanında (1220-1237) çok güçlü gözükten devlet, onun ölümünden sonra başa geçen oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında (1237-1246) güçten düşerek Köseadağ yenilgisiyle kendini yıkılışa götürecektir olaylar zincirini yaşamaya başlamıştır. Elbette bahsettiğimiz Türk devletlerinin her birinin böyle bir sürece girmesinin ayrı ayrı siyasi, idari, askerî, içtimai ve iktisadi olmak üzere pek çok sebepleri vardır. Ancak, durumunu inceleyerek sebeplerini izah etmeye çalıştığımız Harezmsahlar Devleti de dâhil olmak üzere zamanın Türk devletlerinin hemen hepsinde görülen bu vaziyetin ortak bir sebebi aranacaksa, Büyük Selçuklu Devleti hariç diğerleri, iç dinamiklerin etkisi gözden uzak tutulmamak şartıyla dışarıdan maruz kaldıkları bir askerî saldırı ile aldıkları yenilginin üzerine bir daha toparlanamama şeklinde süreçler yaşamışlardır.

Harezmsahlar Devleti, büyük bir güce ulaştığı Alaaddin Muhammed zamanında içeride ve dışarıda pek mühim gâilelerle uğraşmış, bunların hemen hepsinde başarılı olmuştur. Sultanın özellikle askerî alanda elde ettiği başarılarla, babası zamanında sıhri bağla oluşturulan yakınlığın da etkisiyle devlet hizmetine alınan Kanglı-Kıpçak unsurların önemli katkısı olmuştur. Bu sülalelerden birine mensup dirayetli bir hatun olduğu görülen sultanın anasının, sonraki yıllarda da devletle göçebe Türk unsurlar arasında güçlü bir mutavassıt olarak rol oynamaya devam etmesi, devlet içinde göçebe unsurun sayısının, başta askerî zümre olmak üzere idari sınıfta da giderek artmasına sebep olmuştur. Bu durum zamanla idari anlamda sultanın birtakım sıkıntılar çekmesine sebep olsa da askerî alanda başarılar sürdükçe sebep olduğu zorluklar görmezden gelinmiştir. Yerleşik bir kültüre sahip Harezmsahlar Devleti, göçebe unsurun başta askerî alan olmak üzere devlet içinde giderek artan kuvveti ile karmaşık bir duruma sürüklenmişti. Netice itibarıyla geçen zaman içinde bu durum gittikçe artan göçebe unsur sayısı ve Valide Sultan'dan alınan siyasi güçle kontrolden büyük ölçüde çıkmış, devletin inkişâfında olduğu gibi inhitatında da etkili olmuşlardır. İnkişâf açısından baktığımızda Alaaddin Muhammed zamanında gerçekleştirilen fetihlerin önemli bir yer tuttuğunu görürüz. Ancak sultan tarafından ele geçirilen bu topraklar üzerinde yaşayan insanların gönüllerinin kazanılmasının başarısız olduğu anlaşılmaktadır. Bunda da sultanın ele geçirdiği yerlerin mahallî hâkimlerine ve ileri gelenlerine karşı takındığı tavrın çok etkili olduğu görülmektedir. Dolayısıyla yeni alınan yerler üzerine oluşan parlak askerî başarılar insani davranışlarla zenginleştirilemeyince sultana ve onun şahsında devlete duyulması gereken güven bir türlü tesis edilememiştir. Hâl böyle olunca büyük askerî başarılar bir yandan devleti yükseltirken, diğer yandan içten içe zayıflatmış oluyordu. Harezmsahlar Devleti'nin kurulduğu ve zamanla hâkimiyetini genişlettiği saha, Türkistan'ın İslam kültür ve medeniyeti

bakımından merkezî konumundaydı. Alaaddin Muhammed'den önce Harezms̄ah olan ataları, bu sahada yaşayan âlimlerle, zahidlerle, şeyhlerle ve müridleri ile gayet iyi ilişkiler kurmuşlardı. Tarikat şeyhlerinin, sınırlı sayıdaki müridleriyle taşrada oluşturdukları şavma'a, buk'a ve zaviye diye bilinen mütevazı inzivagâhları varken, Harezms̄ahlar zamanında büyük merkezlerde büyük hankahlar kurarak geniş kitlelere ulaşma imkânına kavuştukları görülmektedir. Hanedan aile fertlerinin her biri aynı zamanda iyi eğitim almış sultanlar olarak zamanın ilim ve kültür muhitlerinden haberdar idiler. Mesela Sultan Alaaddin Tekiş'in, Hanefî mezhebine dair fıkıh ilmine vakıf olduğu kaynaklardan anlaşılıyor (*وكان نكش عادلاً حسن السيرة يعرف الفقه على مذهب أبي حنيفة*)، *Ebu'l Fida, el Muhtasar, fi Ahbari'l Beşer*). Harezms̄ahlar, devletin kurulduğu sahanın beşerî havasına uygun olan ve Selçuklu Devleti'nden intikal eden Hanefîlik ve Şafilik gibi iki Sünnî mezhebini himaye etmeyi dinî siyasetlerine uygun gördüler. Şiilik ve İsmaililik gibi siyasi gayelerle faaliyet gösteren gruplara ise şiddetle karşı durdular. Bu siyaset, halk ile devlet arasındaki bağların güçlenmesine, dolayısıyla da devletin inkışafına vesile oluyordu. Dinî-içtimai faaliyetler Alaaddin Muhammed zamanında da gelişimini sürdürdü. Ancak onun halifeye karşı siyaseti ve Mecdeddin Bağdadi'yi katlettirmesi, devlet ile toplumun önemli bir kesimi arsında ciddi bir güven bunalımına sebep oldu.

Harezms̄ahlar Devleti, 1218 yılında karşılaştığı Moğol meselesine kadar şu veya bu şekilde yaşadığı sıkıntılıların üstesinden gelmeyi başarmıştı. Sahip olduğu kaynaklara ve imkânlara bakılırsa iktisadi ve askerî yönlerden Moğollarla da denk sayılabilirdi. Ancak onlara karşı verdiği askerî mücadelede başarılı olamamış, bu başarısızlık inhitatı kaçınılmaz hâle getirince devlet büyük bir hızla yıkılmıştır. Cengiz Han idaresindeki Moğolların başka yerlerde elde ettiği başarıları bakıldığında Harezms̄ahların onlara karşı uğradığı yenilgi belki yadırganamaz ama devasa bir devletin neredeyse tamamen tasfiye olma durumuna gelişinde, başta Alaaddin Muhammed olmak üzere devlet idaresinde rolü olan asker sivil hemen herkesin ağır mesuliyeti olduğu anlaşılıyor.

Kaynakça

- Abû'l Farac, G. (1987). *Abû'l Farac Tarihi, Cilt 2* (Ö. R. Doğrul, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Barthold, V. V. (1990). *Türkistan* (H. D. Yıldız, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Barthold, V. V. (2010). *Orta Asya* (D. Ahsen Batur, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Cüveynî, A. A. (1998). *Tarih-i Cihangüşa, Cilt I, II* (M. Öztürk, Çev.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını.
- Cüzcânî, M. S. (1343). *Tabakât-ı Nâsırî, Cilt I-II*. Abdül Hay (Habibi Tashih ve Mukabele ve Tahşiye), Tahran: Dünyayı Kitab.
- Çakmak, M. A. (2002). Moğol İstilası ve Harezşahlar İmparatorluğu'nun Yıkılışı. *Türkler içinde* (C. 4, ss. 15-22), Yeni Türkiye Yayını.
- Çakmak, M. A. (2007). Türk Sultanları ile Abbasi Halifelerinin İktidar Mücadeleleri (XII-XIII. Yüzyıl). *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, 44, 37-54.
- Ebu'l Fida. (1997). *El muhtasar fi ahbari'l beşer I-II*. Mahmud Deyyûb (Neş.), Beyrut.
- El-Bündârî. (1943). *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra* (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi adıyla Kıvameddin Burslan, Çev.). Ankara: Maarif Matbaası.
- Er-Râvendî. (1957). *Râhat-üs-sudûr ve âyet-üs-sürûr Cilt I-II* (A. Ateş, Muhammed İkbâl'in Farsça Metninden Türkçeye Çeviren). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Fazlullah, R. (1374). *Camii't tevârih, Cilt I*. Doktor Behmen Kerimi (Neşr.), Tahran: İkbâl Neşriyat.
- Guignes, J. (1924). *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumisi Cilt 4* (H.Cahit, Çev.). İstanbul: Tanin Matbaası.
- İbnü'l Esir. (1987). *El Kâmil fi't-tarih, Cilt 11,12* (A. Ağırakçe ve A. Özaydın, Çev.). İstanbul: Bahar Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1992). *Harezşahlar Devleti Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Köprülü, M. F. (1943). Uran Kabilesi. *Belleten*, VII(26), 227-223.
- Köprülü, M. F. (1988). *Harizmşahlar*. İslam Ansiklopedisi içinde (C. 5/1, ss. 265-296), MEB Yayını.
- Köprülü, M. F. (1991). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını.
- Nesevi. (1986). *Siret-i Celaleddin Mengüberti* (Mücteba Minûvî, Çev.). Tahran: Şirket-i İntişârât-ı İlmi ve Ferhengi.